

Késői beszélgetések Radnóti Miklósról

Évtizedek messziségéből, mint újra felmerülő Atlantisz, az emlékezés visszahozza az idők tengerébe merült múltat, s az ifjúságot.

Indokoltnak tűnik a kérdés: de ki emlékszik már szavakra, beszélgetésekre, eseményekre? S ha emlékszik — az emlékekre rárakódó évtizedek vajon hitelesen őrzik a megtörtént valóságot Radnótiról, negyedszázad óta eltűnt alakjáról, s azokról a versekről, amelyeket éppen e negyedszázad „emelt be” a magyar költészet klasszikus versei közé, az iskolai tankönyvekbe.

Ez az alakváltozás — az élő ember a nemzeti múlt egyik hőszávévá vált. a sokszor csupán sebtében feljegyzett ceruzasoros vers márványtáblákra íródott — vajon nem igazítja ki akár tudatosan is az egyszerűt, a véletlent, az 1930-as vagy 40-es esztendőkből mindennapinak, vagy legfeljebb a korszakhoz illőnek tűnő epizódot?

Radnóti mikrokozmoszából számunkra ma makrokozmosz lett, a költő minden útja fontos, minden találkozása lényeges, kortársak vallomása sokszor perdöntő lehet.

S rossznéven vehetjük-e az emlékezőktől, hogy éppen a történeti felelőség miatt, olykor megcsuklik a hangjuk a magnetofonszalagon, többször szigorúbbak vagy éppen elnézőbbek magukhoz a kelletténél? Azért teszik, hogy a korszakból, saját életükből Radnóti alakja az emlékezet negatívján át minél élesebben rajzolódjék elő.

A gyűjtésnek még kezdeténél tartunk — mindenképpen folytatni kell, a lehető legteljesebb Radnóti-kép megteremtéséig.

Az emlékezések gyűjtését a Petőfi Irodalmi Múzeum dokumentációs osztálya részére készítettem magnetofonnal, 1970-ben.

TÓBIÁS ÁRON

DR. LIGETI MAGDA

— Ha jól emlékszem, a lényegre...

A menzán a szegedi menzán, ahol az egyetemisták étkeztek, volt valami ülés. Milyen ügyben, én azt már nem tudom, de valami menzadisznóság ellen; vagy nem volt jó a koszt, vagy nem volt kielégítő a mennyisége, vagy mind a kettő... Azt tudom, hogy felszólalások voltak — meglehetősen opportunista módra. Mert félték az emberek, éhes diákok jártak oda és következképpen félték.

Én, akkor azt hittem, hogy rendkívül bátor vagyok, mert nagyon harciasan hozzászóltam. Ma már tudom, hogy azért, mert nekem volt hinterlandom, mivel haza is járhattam ebédelni.

Abban a pillanatban, ahogy leültem, felállt egy fiú, akit nem ismertem. S azt mondta: mindenben csatlakozik hozzám, tökéletesen igazam van, nem lehet megalkuvó módon hallgatni. Ez volt Radnóti.

Így ismerkedtünk meg. Utána együtt mentünk el a gyűlésről, szidtuk a közállapotokat, így kezdődött.

Hogy mi mikor, miről beszéltünk, arra nem is lehet emlékezni. Esténként eljött értem, én medika voltam, ő bölcész, és akkor elmentünk sétálni a Tisza partjára. Szegeden ez már úgy volt szokásban.

Iszonyú hideg teleken, emlékszem, hogy jéggé fagyunk. Mert nagyon romantikusnak találtuk a megfagyást. Akkor persze nem láttam olyan tisztán, hogy szegénynek nem volt télikabátja. Átmeneti kabátban vészelté át a telet. A szobájában soha nem volt befűtve, mindig éhes volt.

Hogy mi volt benne a megnyerő?

A kedvessége, a hangja. Szép szeme volt, szép, melegszerű szeme. S valami tisztaság volt az egész lényében. Társaságban volt egyszer egy felejthetetlen és abszolút naiv vitánk. Többen voltunk, és valaki azt állította: a kommunizmusban nem lesz szerelem, mert ez olyan individuális dolog... Erre Radnóti nekik ment, hogy olyan rendszer nem létezik, amelyben nincs szerelem.

Moziba is jártunk együtt. Főleg olyan filmekhez, ahol vonatszerencsétlenség volt. Ezt Miklós imádta, minden olyan filmet meg kellett nézni, ahol vonatszerencsétlenség történt. Egy film még most is előttem van, amikor Miklós halálizgatott volt. Megy az expresszvonat és egy tehén megáll a sínen keresztbe... S a vonatnak meg kellett állnia. Erre az egy jelenetre emlékszem.

(Közben előkerülnek a dedikált kötetek. A Pogány köszöntő: „Ligeti Magdának, az én szomorú barátnőmnek, hogy szeresse ezeket a verseket. Szegeden, 1930. december Radnóti Miklós.” S a Pogány köszöntő-ciklus előtt, kézírással az Arckép című verse, amelyik majd az Újmódi pásztorok éneke kötetben válik mindenki számára olvashatóvá: „Huszonkét éves vagyok...”)

— Miért nevezett „szomorúnak”? Hát kérem, vidéken szegény lánynak lenni sosem volt jó dolog. Nem is voltam szép lány. De még úgynevezett férjhezmenési sanszom sem volt vidéken, ahol vagy nagyon szépnek, vagy nagyon jómódúnak kellett lenni ahhoz, hogy elvegyék az embert.

Jó apámat kommunistaként ismerték a városban, némely ember velünk szóba sem állt. És nagyon szegények voltunk.

Azután a nagy séták után, miután már elfagyunk, bejött hozzánk. S az úgy volt megrendezve, hogy éppen most találkoztunk véletlenül, s akkor hát nálunk felmelegedett és vacsorázott.

Az a furcsa, hogy én a „téli” Miklóst ismertem csak... Úgy csodálkoztam, mikor egyszer bementem az Irodalmi Múzeumba és ott volt egy kép, ahol ingujjban teniszezik. Mondom: jé, ilyen is volt... Mert én télen ismertem, mindig kabátban, fázósan.

MÜLLER LAJOS

— A Gyarmati-nyomdában, egy napon megjelent Radnóti Miklós, elővett egy napírlapot s ha jól emlékszem, ceruzával volt ráírva egy vers, mely így kezdődött:

„Elöttem Müller, a nyomdász
állt a mérleg előtt,
megméretett
s hat hónapot kapott...”

Én, őszintén szólva ezt egy juksznak véltem, figurás versikének. Amit egyik ember a másikának irdogál, s egy ilyen tréfás rigmus... Mennyiben érdekel ez valakit? Hát miért fontos ez, hogy a bíróság előtt megjelentem? Egyáltalán, az egész bírói eljárásnak, az egész herce-hurcának túl nagy jelentőséget nem tulajdonítottam abban az időben. Olyan magától értetődő és természetes volt, hogy amit csinálunk, az ütközik a fennálló társadalmi renddel és törvényekkel.

Az, hogy a bíróság előtt megjelentem és hat hónapra ítélték — ez nem is volt

lényeges része. Ma azonban, hogy ennek a versnek a következtében, mely úgy látszik márványtáblánál maradandóbb emléket állít Radnótinak, s persze nekem is...

Minek következtében határozottan kijelentem, nem változtatom meg a nevem, nem magyarosítom. Maradok Müller, a nyomdász, most már a Radnótira való emlékezés miatt is. Valahogy úgy látom: ennek a jelentősége akkor Radnóti számára sokkal fontosabb volt, mint amennyire én egyáltalán elképzeltem.

Ennyit akartam csak ezzel kapcsolatosan elmondani.

(A Radnóti-vers címe: 1931. december 8. Alcíme: Főtárgyalás. S a Müller, a nyomdász idézte első versszak folytatása:

„Aztán kiürítették a termet, hogy
én kerültem sorra; óvták a népet
ragályos verseimtől.”

Azóta „Müller, a nyomdász” nevét sírtáblára írták — milyen megdöbbentő visszahallgatni a magnóról a síron túl is megőrzött szavakat.)

— Radnótival a viszonyunk igen szerencsésen elmélyült.

Megmondom őszintén, én abban az időben igen gyengén álltam a költészet megértését, a költészet jelentőségét illetően. Nem sokat tudtam erről: én nem írtam életemben egyetlen verset sem. Nem tudtam: hogyan készül egy vers és mi annak a motívuma. S általában az egész versírást én egy ilyen rövid lélegzetű, felszínes tevékenységnek tartottam.

Elismertem, hogy Petőfi nagy költő volt és Arany János és Vörösmarty... de úgy, különösebben nem rázott meg és nem mélyültem el benne.

Egészen addig, amíg József Attila nem kezdett hatni rám. József Attila versei voltak azok, amelyek jobban belém nyúltak, jobban felrázták addigi tespedt érdeklődésemet. Ahogy írtam az emlékezéseimben, a József Attila Emlékkönyvben, az első vers, ami a legmaradandóbban megrázott s ma is hat rám, a Lebukott című verse volt József Attilának.

Valahogy ez volt az a periódus, amikor változás, komoly változás állott be nálam: érdeklődés a költészet lényege s a költészet hatása iránt. Mert úgy gondoltam, ha énram hat ennyire József Attila verse, nyilván másra is hatással van. Énram, a közömböstre, az érdektelenre... Akkor nyilván mások, akik jobban reagálnak, akiknek könnyebb az érzékenységét érinteni, valószínűleg jobban a hatása alá kerülnek.

Innen volt az tehát, hogy Radnótit is abba a légkörbe helyeztem, amely számomra szimpatikus és kedves embereket jelentett. Egyébként, ettől függetlenül, Radnóti személyében, magatartásában, viselkedésében olyan kedves jelenség volt, hogy nem lehetett szabadulni a hatása alól. Még annak sem, aki különben teljesen fafűlű volt vagy lehetett a versek iránt.

Egyáltalán Radnóti nemcsak mint költő, mint ember, mint fiatalember annyira életvidám, annyira vitalitással teli, annyira humorérzékkel és olyan — mondhatnám — boldogsággal teli ember volt. Annyira szerette az életet, hogy — nyugodtan mondhatom — tragikus, hogy oly korán meg kellett halnia.

Mert ez az ember az életet jobban szerette, úgy ahogy én visszaemlékszem, mint általában az emberek. Én, bevallom őszintén, abban az időben, amikor nem sokat ért az életünk és a sorsunk, tudom, hogy mennyire nem tulajdonítottam jelentőséget annak; élek vagy meghalok, vagy revolvért szegeznek rám, felakasztanak vagy kinyírnak, vagy a Dunába dobnak... Mindegy volt. Húsz fillért nem ért az életem s valahogy ezzel a szemlélettel is tekintettem a jövő elé. Amennyiben ázt egyáltalán jövőnek lehetett mondani.

(Ha másért nem, maga az élet azért éltette akkoriban Müller Lajost, mert vállalkozott egy Radnóti-verseskötet kiadására is.)

— Az Ének a négerről, aki a városba ment kiadvány úgy született, hogy egy nap megjelent nálam S. Szőgyi Lajos, aki ma egy bútortervező intézetnek a tervezőmérnöke Pesten. Rendkívül érdekes linóleummetszetet hozott magával bemu-

tatni. Hogy ő egy ilyen és ehhez hasonló tárgyú linókkal akarná illusztrálni Radnóti-nak Ének a négeréről című versét. S ezt külön kiadásban szeretné megjelentetni.

Nekünk persze nem volt nyomdánk, nem volt papírunk, nem volt hitelünk, a világon semmink sem volt. Én voltam... Ez azt jelentette, hogy a személyemben a szedés művelete biztosítva volt. Ha én szedtem, akkor ki volt szedve a mű. Mondom, csak a két kezem és a nyomdász képességem volt.

Az történt, hogy egy kollégám, aki közben önállósította magát és nyomdát nyitott az Angol utcában, felkért engem, hogy segítek a kis nyomdája berendezésében. Mindössze egy lábbal taposó, vagy motoros — most már nem emlékszem — amerikai gépe volt. Egy összecukódó-kinyíló masina. Amellyel legfeljebb névjegyet vagy esküvői meghívót lehetett nyomni, vagy egy röpcédulát... Meg néhány szekrény betűje volt, amiből, ha négy oldalt kiszedett az ember, akkor üres lett a nyomda.

Hát ebben a nyomdában kísérletem meg és valósítottam meg József Attila könyvének megjelentetését: a Döntsd a tőkét...

Ez Juhász Árpád nyomdája volt. A könyv meg is jelent ott és hát a sorsa már ismert... Ezután áttettem székhelyemet a sokkal több betűvel rendelkező Gyarmati-nyomdába, ahol már komolyabb szedéseket lehetett végezni, tekintettel arra, hogy ott egyszerre több ívnyi anyagot is tárolni lehetett. Bár komolyabb gépparkkal ez a kis nyomda sem rendelkezett.

Igy jelenhetett meg, saját költségemen, a Radnóti-kötet.

Dicsekvéssel mondom, de nem is alaptalanul, hogy az első szép kiállítású, gondos, finom merített papíron nyomtatott könyv volt akkoriban, ami ilyen kezdetleges felszerelésű nyomdában készült. A szakemberek meg fogják érteni a jelentőségét, hogy kétszer lett nyomva... Külön nyomdai eljárással kellett a vaskos foltokat tartalmazó linót nyomni, s külön, egészen finom festékkel lehetett csak a linómetszetek alá nyomni a hatsoros verseket.

Rendkívül érdekesek lettek az illusztrációk. Hatásosan emelték a versnek a misztikus hangulatát. Rám is úgy hatottak ezek a versek, ahogy a bibliofilgyűjtőkre kellett volna, hogy hasson. Kellott volna — mondom, mert az én tapasztalatom szerint nagyon kis érdeklődés kísérte a könyvet.

(A kötet 750 példányban készült, s a könyvkereskedők csak bizományba vették át.)

— De az egész tételt visszakaptam... A kereskedők egy évig ültek rendszerint a bizományba átvett példányokon, a végén a nyakamon maradt. Nem tudtam vele mit kezdeni. Mert kinek adjam át? Ki foglalkozik ezzel?

Miután én ezt leírtam már, mint veszteséget, fogtam az egészet és odaadtam Radnótinak, mint legjobb kéznek... Foglalkozzék vele ő, adja oda annak, akinek akarja.

KÁRÁSZ JUDIT

— Otthon voltam Szegeden, azon a nyáron, a Bauhausból, s akkor Hont Ferenc összeismertetett a szegedi fiatalokkal. Ott volt már Radnóti Miklós is, a pesti fiú, aki frissen érkezett az egyetemre. Vagy Párizsból érkezett éppen? Mert sokat és lelkesen beszélt a gyarmati népek kiállításáról, amit én még tavasszal láttam Párizsban, épülőfélben. Onnan hozott egy szobrocskát is, Jeromost, mindig fogta a kezében, verseibe is belefoglalta, és nagyon boldog volt vele.

Miklós rendkívül aranyos és kedves fiú volt. Nagyon fiatalok voltunk, sokat mulattunk, neveltünk, beszélgettünk. Engem mindig a német kommunista párt felől kérdeztek, aminek akkor már tagja voltam. Büszkén meséltem Berlinről, Dessauról, a Bauhausról, a weimari Németországról.

(Kárász Judit a Bauhausban, többek között, fényképészeti stúdiumokat is folytatott. Korabeli képe kordokumentum, így nagyon ismerős: a Dóm téren együtt a társaság, a szegedi fiatalok. A csoportkép bal szélén Radnóti Miklós.)

— Hont Ferenc volt közöttünk a legnagyobb „dumás”. Mindenről beszélt, mindent tudott s a legképtelenebb dolgokról is ő tájékoztatta a társaságot. Reitzer bá-

csiénál jöttünk össze valamennyien, aki műgyűjtő volt, a feleségének pedig szépen berendezett kézimunka-kereskedése volt. Imádták mind a ketten fiaikat, akik nekem gyerekkori barátaim voltak.

S Reitzerék imádták természetesen a fiuk barátait is. Nagy vacsorákat kaptunk, s persze, hogy étel és ital mellett még jobb kedvünk támadt. Egyik este, amikor összejöttünk, valaki hozott egy sündisznót magával. Mindig annak a székébe tettük, aki újonnan érkezett. Nagyokat neveltünk, bolondoztunk — a legfelszabadultabb közöttünk talán Miklós volt.

Ki gondolta volna akkor, hogy neki kell megírnia, a legtragikusabb körülmények között, a modern magyar irodalom talán legszomorúbb verseit? Amiket ráadásul csak a véletlen mentett meg a pusztulástól...

(Kárász Judit elkerült Magyarországról véglegesen, csak 1949 karácsonyán tért haza. Húsz évig volt távol... Dániában élt legtovább, fotóművészként kereste a nyeret.)

— Hogy gondoltam-e közben Radnótira, mint nagy költőre?

Nekem fogalmam sem volt arról, hogy az lett. Akkoriban egy nagyon érdekes írónál laktam és éltem Dániában. Az volt számomra az érdekes, hogy 45 után Fifitől megkaptam az összegyűjtött verseket.

Elovestam őket, s láttam, mennyi rokongondolat van bennük. Tulajdonképpen: emberek, akik gondolkozva élnek a világban és tényleg elsőrangúak, azoknak a gondolataik mind teljesen azonosak. Egy magyar költő s egy Dániában élő német író gondolatainak mélysége ugyanaz...

HAJNAL ANNA

*„Égen az új hold oly vékonyka most,
mint apró seb, melyet a fecske ejt,
villanva víz színén, s utána
rögtön elfelejt...”*

— Ugye szép?... S ahogy Radnóti ezt elmondta, még szebb volt. Ezek a versek az ő hangjával rögződtek az emberbe, mert egészen kiváló előadó volt, legalábbis nekem az volt a véleményem róla. Ami személy szerint illeti Miklóst, rendkívül vonzó arc. Örömeiben és élénkségében mindig szép volt. Az ember szívébe melegséget fakasztó ember. Jó barát. Én nagyon szerettem őt...

(Hajnal Anna idézi vissza a régi költői estéket, amikor valósággal mámorosan a szó mágijától, versekben fürödtek a jelenlevők. Eltűnt a világ, s minden verssé vált körülöttük, zenévé oldódott a hang, a szó, a gondolat...)

— Előbb a neve vált ismerőssé Miklósnak, azután versei, majd a személye. Ez nálunk, akkori fiatal költőknél, annyira egymás után következő s mégis összefüggő dolog volt. Mert mi mindent elolvastunk, amit költő írt. Egy-egy könyvkirakat előtt megálltunk, s azonnal, mint a mágnes, vonzotta az ember szemét az új verseskötet.

Minden folyóiratot elolvastunk, minden újságot megnéztünk, természetesen a versek miatt.

Nekem még abban a kegyelemben is volt részem, hogy volt egy öreg újságárus néni, aki minden vasárnap reggel feljött hozzánk, kapott egy csésze kávé és végignézhettem az összes újságokat. Végiglapoztam, s amiben olyan vers volt, ami érdekelt, azt az újságot megvettem. Mindig akadt három-négy lap, amit meg kellett vennem...

Radnótinak, Vas Istvánnak, Zelknek, Fenyő Lászlónak a verseit mind „megvettem”. Bármit közöltek tőle az újságok.

Személyesen, azt hiszem, a Tóth Árpád Társaságban találkoztunk. Ez a baráti kör Illés Árpádnál, a festőnél gyűlt össze, mert neki volt egy alkalmas, nagy műteremszobája.

(A Tóth Árpád Társaság vezetője és később lakását, hajlékát a társaság céljaira rendelkezésre bocsátó háziasszonya természetesen Hajnal Anna volt.)

— Szombat esténként jöttünk össze, elég sokan, a fiatalságnak a legkiválóbbjai. Legalábbis azt hiszem, nem tévedek, ha ezt mondom. Olyan volt ez a szombat esti összejövetel, mint egy élő folyóirat.

Mindenki hozott magával új kéziratot.

A verseknél soha nem volt kérdéses, hogy meghallgassuk a költőt. Nem lehetett annyi új verskézirat, amit kisebb-nagyobb noszogatásra fel ne olvasott volna a költő. Mert tényleg költők voltak ott, a javából. József Attila is eljött, Füst Milán is többször felolvasott, pedig ő már akkor sem volt fiatal. Déry Tibor, éppen szakított már a költészettel, s így neki „megengedtük”, hogy a készülő A befejezetlen mondatból olvasson fel részeket.

S Miklós is ott volt, természetesen. Kicsit skandálva olvasta fel a verseit, de nagyon szépen. Azok a rettenetes hangulatok, amik elég gyakran gyötörték őt, a versekben így nyilatkoztak meg:

„Az asztalon a kés felfigyel...”
„Járkálj csak, halálraítélt...”

— Miklósnak nagyon sok szorongása volt annakidején. Arra hivatkozott, hogy ő már eredendően törekeny lelkialkat volt, hiszen az édesanyja belehalt az ő születésébe. S ő mindig árva volt. Mindig magányosnak érezte magát. Az, hogy Fifit, az ő első nagy szerelmét feleségül vehette, bizonyos otthonosságot adott neki a világban, ahol ő mindig kitaszítottnak érezte magát. Fifi volt talán az egyetlen fényfolt az életében.

Ezek a szombat esték az emlékezetemben nagyon sokszor visszajárnak ma is.

Megtöltöttük a szobát. Padlón, heverőkön, székeken, mindenütt ültek. Abban az időben csodálatosan olcsó volt a narancs. S minden két-három ember — bocsánat: költő! — között volt egy kis kosár, narancssal. A földön meg egy tál, amibe bele lehetett dobálni a narancshéjakat. Mert az volt a véleményem, ha a narancsevással elfoglalják magukat az emberek, senkit sem zavarnak a felolvasásnál.

Azt hiszem, ez elég praktikus dolog volt, nem?

(A költőnk egyik verseskötetéről, még pedig első lényeges kötetéről, a legnagyobb folyóiratban, a Nyugatban, Radnóti Miklós írta a nagyon dicsérő és Hajnal Annát boldoggá tevő kritikát:

„Ez a folyton kutató, figyelő és mindig szintézist teremtő költőiség minden pillanatban a mindenséggel közlekedik...”)

— Oh, Miklós nem csak dicsért, hanem bíralt is! De milyen szigorúan... Egy ízben szemrehányást tett nekem, hogy túlságosan elvont, amit írok. Valóban, volt egy — vagy talán több? — ilyen költői korszakom. Ezt mondta:

— Idáig el lehet menni, tovább már nem.

Nagyon fontosnak tartotta, hogy minél érzékletesebb legyen a vers:

— Ez már nem képszerű, mert már nem látható.

Amikor megjelent a Ki felelhetne? című versem, Miklósnak az volt a véleménye, hogy az egész versben megfogható kép csak egyetlen egy van, a végén:

„Ki felelhetne? Emberek,
ti másképp éltek? biztosabban?
valami hazátok csak van?
a földön s a holnap napban?
valami biztos kéz csak fog,
s lámpát gyújt nektek, hogyha félték?...
...engem elejtett valaki...
s már csak a zuhanásban élek.”

Azt mondta erre a versre:

— Csak a zuhanás pillanatát mutatod meg, a többi teljesen elvont, nem megfogható. Lényeges az, hogy a költő képben mutassa meg, ne csak hallhatóan, amit ír.

SOPRONI JÁNOS

— 1934-ben Szegedre utaztam. Szüleim ott laktak akkoriban, de nekem csak kapóra jött a családlátogatás. Az volt a feladatomban Szegeden, hogy megteremtsem az illegális párt szervezetét. Mivel akkoriban a pártmunka szétesett Szegeden. Találtam néhány elvtársra, főként a szociáldemokrata párt ellenzékére, azután Zocskár András 19-es forradalmárra, aki cipézmester volt. De alig működtek egy esztendeig, konspirációs hibák miatt lebuktak, s én is a szegedi bíróság elé kerültem, velük együtt vádlottként, 1935 májusában.

Már első szegedi utazásom alkalmával megismerkedtem a szegedi fiatalokkal, Baróti Dezsővel, Tolnai Gáborral és természetesen Radnóti Miklóssal, aki már nemcsak szűkebb körökben volt ismeretes nagyon tehetséges költőként. Úgyhogy, amikor a tárgyalásra kellett mennem Szegedre, ott már ismerősként találkoztam össze — ekkor véletlenül —, Radnótival a tejcarnoknak nevezett étkezdében. Már túl voltam az ítéleten — Radnóti nagyon meleg mosollyal üdvözölt. Ő is tudott már mindent:

— Hallom, ma a professzorok elég enyhék voltak.

Valóban, a fővádlott Zocskár András 8 hónapot kapott, a többiek 3 és 5 hónapos büntetéseket, engem pedig, bizonyítékok hiányában felmentettek.

Ezután hosszabb ideig elkerültem Szegedet.

Radnótival azután Pesten folytatódott, mondhatni, a barátságom. A találkozásokra, rendszeres megbeszélésekre azért került sor, mert felső kapcsolatától megbízást kaptam: beszélgessek Radnótival, akit szocialista világnézetű költőnek ismert akkoriban már mindenki. Amikor én megismertem Miklóst, politikai kérdésekben is már kész ember volt, marxista ismeretei eléggé megalapozottak és szerteágazóak voltak.

A kis-Ilkovicásban találkoztunk rendszeresen, ahol Radnóti törzsvendég volt. Lakásához nagyon közel esett ez a cukrászda. Délelőttönként rendszerint ott tartózkodott, találkozókat beszélt meg barátaival, költőtársaival, elolvasta az újságokat és dolgozott is.

Nagyon konkrét beszélgetésekre kevésbé emlékszem, ennyi idő távolából. Rendszerint a napi politikai híreket beszéltek meg és beszélt a költészetről. Sokat foglalkozott akkoriban fiatal költőkkel. Képes volt új köteteket elővenni és versről versre megjegyzésekkel kísélni. Véleménye mindig szigorú volt és igényességet követelő. Szavaiból az is kicsendült, hogy egy modern Kazinczy szerepére készült. Ha tovább él, bizonyosan az lett volna belőle.

Egy hosszú, éveken át tartó vitára mégis emlékszem. Babitsot mindig túlbecsülte. Költőnek, embernek is. Később jöttünk rá, mennyire igaza volt... Igaz, akkoriban sem tudtunk senkit Babits helyére, vagy Babits ellenében megtenni Miklós számára példaképnek. Kosztolányi nem jöhetett számításba, haragudtak rá a fiatal költők nagyon az Ady-vita miatt, s meg is halt hamarosan.

Babits mosolya vagy intése boldoggá tette hetekre a fiatalokat, mármint azokat, akik egyáltalán a környezetébe kerülhettek... Babitsnál mindenkiel lehetett találkozni. Radnóti egyenesen készült az ilyen találkozókra, ha vasárnap például hivatalos volt Babitsékhoz, kedden már jóformán nem is lehetett vele másról beszélgetni.

A vitáknál Miklós mindig szerény és okos volt, s látható megértéssel kísérté ellenérveimet. Szóval nem mondta azt, hogy hülye vagy...

Kortársai közül kiket becsült? Elhomályosodott bennem... Arra emlékszem, mennyire sajnálta József Attilát az őt ért herce-hurca, sérelmek miatt. Megbecsülése töretlen volt József Attila iránt, szerette, és nem adott igazat a Pákozdy-féle intrikáknak.

A mai fiatalok alig tudják elképzelni, hogy milyen volt akkoriban a pártmunka. Nem voltak olyan merev és kötött határai, nem megszabott formák között mozgott. Az, hogy szocialista lett az ember, oly természetesnek tartottuk... Hogyhogy más nem veszi észre? Miért nem tudja mindenki? Hogyan van az, hogy a munkások valamennyien nem mind kommunisták?

Radnóti Miklóst szocialista költőnek tartottuk. Azért vált rendszeressé a mi kapcsolatunk, mert egy forradalmi világnézetű költő tartozott ezzel az illegális mozgalomhoz, ismertük véleményét, tudtunk róla minden lényegeset, tiszteltük emberi magatartását.

Az én felső kapcsolatom útján ez a vélemény a legfelsőbb pártkörökbe is eljutott. Közvetlenül Greiner Arnold grafikussal tartottam konspirációs érintkezést, aki kiváló ember volt, s lám, mégis elfelejtkezett róla az utókor. Tulajdonképpen grafikusként alig dolgozott már akkoriban, hanem pártfunkcionárius volt. 44-ben halt meg, ismeretlen körülmények között.

Greiner Arnold kulturális megbízatásokat végzett, 1933-tól. Ő irányította a külfölte baloldali diákmozgalmakat, így a Haladó Diákok Pártját, majd a Tandj-reform Bizottságot kezdeményezte. Később, 1935 után a diákokkal és kulturális káderekkel való kapcsolatokat részben Donáth Ferenc, majd Rajk László vette át.

Greiner nem ismerte Radnótit személyesen, de nagyjából mindent tudott róla, tőlem.

Radnóti Miklósnál, mint általában a fiatal értelmiségieknél, a világnézet kialakulásával kapcsolatos — ahogy akkoriban neveztük — „lekerekítések” voltak problematikusak. 1934 után, amikor a párt szektás magatartásán változtatni kellett, az egységfront-politika került napirendre. Akkoriban, pártmegbízásból, a szociáldemokrata párt Szocializmus című elméleti folyóiratába éppen az egységfrontról kellett elméleti cikket írnom. Ez a cikk 1938 tavaszán, a Szocializmus egyik utolsó számában jelent meg, A középosztályról címmel. Főgondolata az volt, hogy a kispolgárság és a középosztály egyenes érdeke a munkásosztályhoz való csatlakozás, nem pedig a fasizmus bármilyenű támogatása.

Ez volt az a cikk, amit Radnóti nem bírált meg, hanem messzemenően elfogadta gondolatmenetét. Még évekkel azelőtt elolvasta doktori disszertációm, és szigorú hangon emelt kifogásokat. Stílusát bírálta és a bibliográfia ellen volt kifogása: miért nem szerkesztettem meg gondosabban?

— Nekünk az a dolgunk, hogy a lehető legjobban dolgozzunk. Még a bibliográfiákban is!

Teljesen igaza volt.

(S most egy derűs epizód jut az elbeszélő eszébe, egy unokatestvéréről, aki tengerjáró hajón dolgozott, rádiótávírásként. Bolondériája volt, hogy ő költő — miközben a leggátlásnélkülibb fűzfapoéta volt... Olyan rossz verseket írt, amilyenek már nincsenek is. S természetesen: nem hitt bölcsészdoktor, magyar—latin szakos unokabátyjának. Hanem akart hinni Radnótinak, a költőnek, akit felkeresett.)

Radnóti sokáig emlegette a „költőt” — ám sorsa, utazásai még tovább foglalkoztatták. Ez a figura ihlette meg Szindbád-versének megírására.

Azután elküldte Radnóti Bálint Györgyhöz, hadd örüljön ő is a verseknek. Bálint György elolvasta, levette szemüvegét, ránézett, s mivel finom ember volt, így szólt:

— Jobb lenne Önnek, aki annyi helyen megfordul, hol Dzsibutiban köt ki, hol Indiába hajózik, ha riportokat írna, vagy valami érdekes prózát. Aki ennyi helyre utazik, érdemes lenne élményeit megosztani mással is.

Erre a hajós sértődött:

— Én, aki költő vagyok, hogy jövök ahhoz, hogy riportokat írjak...

Radnóti sokáig levelezett a tengereket járóval, levelei talán még valahol megvannak Dél-Amerikában, ahol a magyar hajós, még a háború kitérésének évében, letelepedett.)

— Az utolsó találkozás Miklóssal?

44 március elején találkoztunk, nem sokkal azután, hogy a Dési Huberről írott verse megjelent a Népszavában. A vers nagy feltűnést keltett, művészi tökélye, forradalmi bátorsága mindenkit meglepett. A remekmű szárnyalását éreztük. Úgyhogy ez a vers állt beszélgetésünk középpontjában. S természetesen az is, a háború folytatódik, Magyarországra is kiterjed. S milyen sors várhat ránk...

Miklós elmondta nekem is, amit akkoriban mindenkinek: megy azon az úton,

ami elő van írva számára... Nem lehetett vele vitatkozni, pedig tudtam, megmen-téséről gondoskodtak.

Március 19-én „eltűntem”, illegalitásba vonultam, s nem hallottam többet Radnótiról.

WEÖRES SÁNDOR

— Radnóti nevét és verseit előbb ismertem meg, mint személyesen őt magát.

Radnóti-kötetet először nekem Szász Béla szombathelyi földim mutatott. Az ő kis könyvtárában ismerkedtem meg József Attila, Radnóti Miklós, Lakatos Péter Pál és más szocialista költők verseivel. Én akkor falun éltem, Csöngén.

Egy nap levelet kaptam Radnótitól, 1935 márciusában:

„Kedves jó Uram!

Ne haragudjék, hogy ismeretlenül levelemmel zavarom, de olyan közlendőim vannak, melyekkel nem várhattam előbb vagy utóbb bekövetkezendő személyes találkozásunkig.

A Kozmosz Könyvkiadó főhősét, Dénest, bizonyára ismeri — a könyvnapra tizenegy fiatal költő antológiáját hozza ki. A költők névsorrendben: Forgács Antal, Habán Mihály, Hajnal Anna, Jékely Zoltán, Kis Ferenc, Radnóti Miklós, Rónai Mihály András, Toldalagi Pál, Vas István, Weöres Sándor, Zelk Zoltán.

Egy-két fölösleges névvel terhelt, egy-két névvel hiányos, de viszonylag teljes névsor, azt hiszem. Mondanom sem kell, hogy ezt a névsort is nehezen lehetett Dénessel összehozni.

Minden költő tíz verssel szerepel a kötetben. Az antológiát vele kettesben állítjuk össze. Remélem, hogy egyedül én.

Nagyon kérem, küldjön kb. tizenöt verset és kérem, hogy jelölje meg azt a tízet, amit elsősorban közöltetni kíván az antológiában.

Egyúttal kérdezem, hogy a Vajda János Társaság kiadásában megjelent antológiában közölt adatai helyesek-e?

Végül szeretném, hogyha a Hideg van-ból küldene egy példányt, szívesen viszonzom e hó végén megjelent kötetemmel. Ne haragudjék, hogy levéllel zavartam.

Szeretettel üdvözlő híve

Radnóti Miklós”

(Egy hónappal későbbi dátumozású a másik levél)

„Kedves Sándor!

Ne haragudj, hogy csak most válaszolok lapodra és most köszönöm meg a könyvedet, de könyvvvel akartam viszonzni, azért vártam.

Ma írták Szegedről, hogy csak két hét múlva mászik föl a nyomdai sötétségből az égre az Újhold, a Lábadozó szélből is kértem, azt sem küldték. Így hát nem várok tovább. Ha megjönnek, küldöm őket.

Hajnal Anna címe: Ügynök utca 10. IV. em. 2.

Május végén vizsgázom, a fene ott enné meg az egészséget, dolgozni nem tudok. Ha feljössz, ne kerülj el! És dolgozz sokat, Sándorkám.

Szeretettel öllelek

Miklós”

— Radnóti és József Attila kötetei nekem akkoriban valahogy ultramodernnek és majdnem érthetetlennek látszottak. Ma ezek a versek meglehetősen egyszerűek. Akkor nem annyira bukolikusnak láttam Radnótit, valami forradalmi vadságnak és kuszaságnak és nehezen érthető, különös repülésnek érződtek ezek a versek. Valami különös szabdaltságnak is, ahol a motívumok nem a logika rendjével következtek egymásra, mint ahogy ezt a magyar költészetben általában megszoktuk.

Szinte minden kortársammal így jártam.

József Attilának vagy Radnóti Miklósnak az igazi nagyságát, ameddig éltek és ameddig egy asztalnál ülhettem velük, nem éreztem. Ezt meg kell vallanom.

Amikor az ember együtt ül a nagy költő kortárral, olyan, mintha egy szál

gyertya mellett ülne. Egy szál égő gyertya, egy pici kis láng. Az ember nem érzékeli, ha ezt a lángot valahol falun kiteszik az ablakba, az egy szál gyertyácskát, ha tíz kilométerre megy egy vándor, annak az egy hatalmas jelzőfény.

Roppant messzire ellátszik.

Valahogy így vannak a költők. Ha együtt vagyunk velük személyesen, akkor egy pici kis láng. S amikor már meghalt, akkor húsz kilométerről, ötven kilométerről látjuk fényét és lobogását. Ami ugyanakkora, mint amikor az asztal mellett ült.

Egy-egy nemzedékben van harminc költő, ötven költő, vagy száz, akik körülbelül egyenlő eséllyel indulnak. Az első koteitek alapján nem érezzük meg azt, hogy ki a maradandó és ki az időben elkallódó. Ez csak valahogy később alakul ki.

De ha most megnézem Radnóti korai verseit, ott is valahogy folyton előre vetítődik a korai erőszakos halál, ami őt érte.

Az állandó menekülés motívuma.

Valamelyik versében azt írja, hogy az ő és a párja élete úgy lóg az ujjon, mint a tilosban lőtt nyúl egy madzagon. Vagy ahogy a kés lassú tekintetéről ír. Vagy az agyonlövés fenyegetése. S csak később derül ki, hogy valahogy a halálát, az utolsó éveit előre vetítve meg tudta írni, meg tudta érezni.

Ahogy például Keats sürgősnek érezte, hogy mindent megírjon. Mintha előre tudta volna, hogy ő huszonnyolc éves korában meg fog halni. Vagy ahogy Rimbaud, aki különben nem is halt meg olyan nagyon fiatalon, sürgősnek érezte, hogy tizenöt és tizenkilenc éves kora közt írjon meg mindent. S utána elment kereskedőnek Abessziniába és nem írt többet verseket.

Vannak ilyen furcsa jelenségek. Petőfi is ilyen: huszonhat éves korára már annyira befejezett volt az élete, hogy huszonnégy éves korában írta... íme sötét hajam őszbe vegyül már, a tél dere már megüté fejemet... Már az öregkortól búcsúzás, a halál küszöbén, s ez egy huszonnégy éves ember tollából!

Úgy látszik, hogy az ember nem annyi idő, amennyit az évei mutatnak.

Petőfi vagy Keats huszonhat vagy huszonnyolc éves koráig végig tudta élni az emberi életkorokat... az aggságig. Nem hiszem, hogy az ő életük rövidebb lett volna, mint mondjuk Goetheé...

(A második világháború különben létrehozott még egy ilyen szörnyűséges és csodálatos életművet, a szomszéd nép nagy költőjének, a szerb Ivan Goran Kovačićnak a költészetét. Aki csatlakozott a partizánseregekhez, s magával vitte a horvátok legnagyobb költőjét, aki akkor már hetvenesztendő volt... Elvitte a partizánok közé s ő maga elment a csatákba. Verseket írt, amit elástak egy nagy fa tövébe, viaszosvászonba burkolva. Elesett a csatában, úgy, ahogy Petőfi vagy Balassi Bálint... Utána találták meg verseit azok a bajtársai, akik életben maradtak. Halála után adták ki verseit, ahogyan Radnótiét barátai.)

— Igen, Ivan Goran Kovačić, a Tömegsír szerzője, sok tekintetben hasonló jelenség, hasonló életpálya, mint Radnóti. De az a különbség, hogy Kovačić szabad partizán volt, Radnótit pedig a hitleristák táborba hurcolták és ennélfogva passzivitásra kényszerült. Radnóti személyileg sokkal derűsebbnek és vidámabbnak látszott, mint amilyenek a versei voltak. Az ő költészete, igaz, főleg az utolsó periódus, nagyon sötét. Amikor semmi oka jókedvre már nem volt — de nem az ő alkataból, inkább a körülményeiből következőleg. Az agyonlövés előtti pársoros versek... azt hiszem, ott vannak a leghatalmasabbak.

Egyetlen beszélgetésre emlékszem.

Szenvedélyesen foglalkoztatták őt a verselés, a verstechnika apróbb problémái. Efféle beszélgetés közben is nagyon érdekelte. Például: férfinak vagy férfinak a helyes... S megállapodtunk abban, hogy tekintve az eredeti szót — férfiú —, s tovább férfiak helyett semmiképpen sem mondhatnánk azt, hogy férfiek... Tehát akkor nyilván a mély hangú alak a helyes, nem pedig a magas hangú.

Egyszer volt egy közös rádiószereplésünk.

Abban az időben az volt a rádiónál a szokás, hogy kettesével léptették fel a költőket a verseikkel. S ez majdnem véletlen társítás lehetett, hogy egy alkalommal

Radnóti-val, egy más alkalommal pedig a szintén hasonló körülmények között meghalt Pásztor Bélával szerepeltem együtt a rádióban.

Radnóti az Újhold utáni korszakának verseiből olvasott fel négyet-ötöt, nekem pedig A teremtés dicsérete volt az utolsó megjelent kötetem, s abból a korszakból választottam ki a verseket.

DÉSI HUBER ISTVÁNNÉ

— Hogyan ismertem meg Miklóst?

A megismerkedés tulajdonképpen a képzőművészet útján történt. S ebben a találkozásban szerepe volt Lesznai Annának. Abban az időben az volt a szokás, hogy ha a Nemzeti Szalonban vagy bárhol volt valami vernisszázs, utána bementünk valahová ebédelni.

Így találkoztunk egy kiállításon Lesznai Annával, aki bemutatott egymásnak bennünket. Együtt mentünk el. S az Andrásy úton volt egy Jobb mint otthon büfé, ott ebédeltünk.

Ez a találkozás olyan volt, hogy a férjemmel együtt megállapítottuk: mennyire érződik, hogy ez a két ember összetartozik! Fifi — sohasem felejttem el a képet — rakott szoknyát és fehér blúzt viselt. Férjem meg is jegyezte: ebből a fiatal teremtésből csak úgy sugárzik a lelki és testi tisztaság.

Még az is megragadt bennem, hogy onnan a büféből szaladt el Fifi vagy Miklós valami gyógyszerért egy patikába, az asszony édesapjának.

Azután nem tudom, hogy ők voltak-e hamarabb kint Rákoscsabán, vagy mi voltunk közben az ő Pozsonyi úti lakásukon. Amikor kint voltak nálunk, akkor, emlékszem, az Ortutay-párral voltak együtt. Akkor még Ortutayéknál sem volt gyermek s végtelenül kedvesek, játékosak voltak. Vidám két emberpár volt.

Nálunk a ház előtt a kaputól egy hosszú szőlőlugas vezetett. A kertben sok termő, árnyas gyümölcsfa volt. Nyáron kellemes volt az egész kert, mindenütt voltak virágok. Begóniák, mert azok jobban túrték az árnyéket.

Miklós megnézte a férjem képeit. Sokáig nézte a falhoz támasztott vásznakat, szokása szerint, félrehajtott fejjel. Itt van ez a képe a férjemnek: nagyon öreg temető, mögötte ház, diófa, még távolabb utca. S a képen öreganyókák. Ha nem tudnám, hogy Miklós sokkal később írta a Nem tudhatom... című versét, akkor azt mondtam volna, hogy ez a kép majdhogy illusztrációnak készült a vershez. Hol sírok közt anyókák...

Fifi is pontosan ezt mondta, talán inspirálta Miklóst a kép, hiszen kölcsönösen sokat beszéltek a képekről és a költészetről.

A férjemmel utoljára itt, ebben az Ipar utcai házban láttam Miklóst. Ez a ket-tejükre vonatkozó közös emlék vizuálisan is bennem maradt. Tragikus emlék. Vitatkoztak a politikai helyzet fölött. Különösen Miklós volt rettentően letört. A férjem próbált lelket verni bele, mert előttem van most is a kép: ahogy kikísérte az előszobába, rábeszélte valamire, és Miklós olyan lemondóan ingatta a fejét. Amikor az uram visszajött, egészen izgatottan mondta:

— Hát ez szörnyű, ez kész öngyilkosság...

1944. február 27-én temettük el a férjemet, és három hét múlva, pontosan három hétre rá szállták meg a németek az országot.

Közben Radnóti, közvetlen a temetés után, itt járt. Ezt a képet is őrzöm magamban. Ahogy megállt az íróasztal előtt, ahol még ott voltak, ahogy most is, egy köcsögben az ecsetjei. S a megkezdett rajzok. Miklós azzal az ő szokott, kicsit félrefordított fejtartásával nézte. Az egyik darabot a másik után felemelte. Már akkor ért benne a gondolat — úgy látszik —, hogy mit fog ezekről írni. A következő napokban már meg is jelent a Nem bírta hát című verse a Népszavában.

Ekkor láttam őt utoljára.

(Minden Radnóti-kötetben megtalálható a Dési Huber István emlékére írott vers.

Dátuma: 1944. február 29.

A könyvespolcon egy dedikált Radnóti-könyv, az Apollinaire-fordítások. A dedikáció: Stefinek és Pistának szívbeli szeretettel Miklós”.

A szívbeli szó valóságos szívet jelent.

Radnóti egy kis szívecskét rajzolt, s azt kötötte össze.

Így: ☺-béli.)

FRANKL SÁNDORNÉ

— Egész életünk 1944-ig a könyvek között telt el.

A Személynök utcában volt először a kis könyvkötő műhelyünk. Egy sötét cső, a villany mindig égett; az első részben íróasztal és könyvszekrény. Az íróasztalon mindig ott voltak a gyűjtőívek a verseskötetekre, hogy nálunk is gyűljenek az előfizetők. Mert a költők közül sokan saját költségükön adhatták csak ki verseiket, ha összegyűlt megfelelő számú előfizető.

Sok költő járt hozzánk, Zelk Zoltán és társai, a kritikus Szegi Pál, aki együtt járt a férjemmel iskolába s együtt voltak kint Párizsban is.

Ma is emlékszem, ahogyan Radnóti először megjelent a műhelyünkben. Még Szegeden volt egyetemi hallgató, valami könyvet hozott köttetni, s kucsmával a fején, kigombolt kabátban, orosz ingében érdekes, festői alak volt.

Azután ottragadt... Beköttette a könyvét, s megszerette a könyvkötészetet, vagy a férjemet? Közel lakott hozzánk, s naponta benézett. Szinte ezzel kezdte a napját, felolvasta a verseit, mi meg közben dolgoztunk.

Később a mai Budai Nagy Antal utcába költözködtünk, egy tágasabb műhelybe. Az még közelebb volt Radnótiék Pozsonyi úti lakásához.

Akkor már arról voltunk nevezetesek, hogy nemcsak könyveket kötünk, de a festőknek, grafikusoknak elkészítjük a képek paszparturozását. S a művészeknek is jól jött az „üzlet”, mert természetben kértük a fizetséget. Képek ellenében... Emlékszem, egyszer Ferenczy Noémi készült kiállításra. Egész éjjel dolgoztunk és kapunk tőle két-három gyönyörű gobelintervet. Egy alkalommal pedig Ferenczy Valér jött, hogy neki is készítsük el a képeit kiállításra, mint ikertestvérének, Noéminek.

— Nagyon szívesen — mondta a férjem — természetesen, cserébe... Egy kis szép rajzot kérünk érte, de a papától...

Szegény Ferenczy Valér annyira megsértődött, hogy elment és soha többet nem láttuk.

Radnóti is jól mulatott ezen a történeten és ő is gyönyörködött a többi költővel együtt a mi kis képzőművészeti gyűjteményünkön, ott a műhely falain, körös-körül.

Miklós, ha dolgoztatott velünk, nagyon igényes volt és rendkívül pedáns. Szerette a pasztellszíneket s a klasszikus formátumú könyveket. Amikor megjelent a Cserépfalvinál az a cső alakú József Attila-kötet, amit ő rendezett sajtó alá, nem tetszett neki sem a formája. Elhozott a nyomdából két, még körülvágatlan példányt, s az egyiket beköttette. A másikat a férjemnek adta, honorárium fejében. A mienk odaveszett a többivel együtt, Miklósé megvan a Fifinél.

(Csodálatos véletlen, hogy megmaradt egy Radnóti-levél. 1942-ben írta a költő, munkaszolgálatból.

Nagyságos Frankl Sándor úrnak

Papirusz könyvkötőműhely

Budapest, V. ker.

Návay Lajos u. 5. fszt

Feladó: Dr. Radnóti Miklós, 109/19 mszd. I. szakasz Margitta, Bihar m.

Margitta, 42. VIII. 5.

Drága Sándorom és Rózsím, persze, szívességet kérek. Aug. 11.-én van a házassági évfordulóm. Tudjátok meg, hogy Fif otthon van-e és küldjétek neki nevében egy csokor virágot. Ha megjövök, elintézzük. Köszönöm szépen. Ha elutazik, akkor előtte vagy utána, — ha megjött, jó? E lap túloldalán a „névjegy”, vágjátok le és

mellékeljétek. — Péter jól nyaralt? Sándor maradj otthon. Fif írja, hogy várakozó állásponton vagy. Azt hiszem, fölösleges aggódnod. Én a körülményekhez képest jól vagyok, egészséges és ideges s a fogaimmal nyavalygok. Más baj nincs. Csókollak mindhármótokat és összes barátainkat és köszönöm

Miklós.

A megmaradt lev. lapon valóban hiányzik egy rész: a „névjegy” helye, amit Frankl Sándor szakmai gondossággal kivágott.)

— Azután még hazajött, leszerelték és találkoztunk vele. 1944-ben már nagyon aggódott: mi lesz velem, mi lesz velünk?

(Frankl Sándorék elbújtak. Egy barátjuk megszerezte a Franklin Társulat egyik könyvraktárának kulcsát a belvárosban, s elbújtatta őket, a könyvek mögé.

A kedves könyvek okozták azután a könyvkötő halálát.

Nyilasok vették be magukat a könyvtárba s ott tanyáztak. S unalomból vagy kíváncsiságból, vagy valami mocorgást hallva, megnézték, mi van a könyvek mögött:

Emberök voltak, hárman. Frankl Sándor, felesége és egy barátjuk. Kiderült róluk minden. A nyilasok kilökdösték őket és megindultak a Duna felé. A barát elszökött az egyik sötét utcasarkon. Üldözték, utána lőttek. Megmenekült: ma Londonban él.

A házaspárt levitték a Duna-partra. Ott már voltak sokan mások. Legyilkolták őket.

Másnap reggel még ott heverték a holttestek a parton.

Jött egy segélyosztag, s egyikük megszólalt:

— Még él... — Frankl Sándorné erre emlékszik. S arra, hogy bevitték az egyik Palatinusz-házba, meleg teát adtak neki. Onnan a Rókusba került. Egy ápolónő, csak suttogó hangjára emlékszik, ezt mondta neki:

— Hamis nevet mondjon. S azt, hogy légítámadásnál kapott repeszdarabot...

A feleség megmenekült. Élete tovább is könyvek között telt el: nemrégiben ment nyugdíjba az Akadémiai Nyomda könyvkötészetéből.)

SUGÁR BÉLA

— Kilencszáznegyvennégy májusában SAS behívóval Vácra hívtak be, s ott már elég szigorú bánásmódban részesültünk. Vagy tíznapos ott-tartózkodás után kiszivárgott, hogy Borba visznek bennünket.

Bevagoníroztak, a vagonokat lezárták, még azt tudtuk, hogy éjszaka a ferencvárosi pályaudvaron voltunk. Attól kezdve mindig éjszaka ment a vonat, a légitámadások miatt. Öt-hat napi utazás után érkezünk meg Zsagubicába, onnan átszállítottak bennünket a keskenyvágányú vasútra s így érkezünk meg Borba.

Kiszálltunk a vagonokból, századonként katonai rendbe állítottak bennünket, s egy nagy téren felsorakozva, Marányi nevű alezredes beszédet mondott. A lényege az volt, hogy nem fontos, hogy mi innen élve kerüljünk haza.

Még aznap estefelé teherautókkal különböző légerekbe osztottak bennünket. Engem a Heidenau nevű légerbe vittek. Ez a barakk-tábor négy lakóbarakkból és további négy épületből állt, amelyben a tisztek, a keret, a konyha és a fürdő volt.

Az első éjszaka mindjárt megállapítottuk, hogy a barakkokban ha két-három órát tudunk aludni, az sok, mert a sok féreg nem hagyott bennünket nyugodni.

Az első három nap alatt a telep területén egy nagy medencét ástunk, hogy a völgyben keresztül folyó pataknak a vizét össze tudják gyűjteni.

Azután mentünk ki a terepre dolgozni. A német Todt-szervezetnek kellett dolgoznunk, egy vasútvonalat építettek, velünk, rabmunkásokkal, hogy a rézbányából a kitermelt ércet közvetlenül vasúti kocsikba tudják rakni. S onnan menjen tovább Zsagubicába, Belgrádba és Németországba.

A légerben való tartózkodásunk harmadik hetében, szombat este megengedték, hogy egy órával, másfél órával tovább éghessen az a pár kis villanylámpa és beszélgethessünk, esetleg, ha kedvünk tartja, vicceket mondhassunk, énekeljünk, vagy valami nívósabb műsort állítsunk össze.

Az első szereplő egy hegedűs volt, aki magával hozta a hegedűjét. A Liliomvendéglőben muzsikált és ő játszott szívhezzsólóan. Másodiknak jelentkezett Radnóti Miklós, aki elszavalta a Nem tudhatom című versét. Utána mások is szerepeltek még, de a végén megkértük Radnótit, hogy szavaljon még...

Akkor szavalta el azokat a verseket, ami ma — úgy tudom — „töredék”-ként szerepel még a verseskötetében is. A végén megkértük, hogy mondja el mégegyszer a Nem tudhatom című verset, mert ez a szívünkhoz szólt, a mi akkori érzéseinket fejezte ki, és nagyon tetszett mindenkinek.

Mi, valamennyien csak a vers elmondása után tudtuk meg, hogy költő is van közöttünk, és hogy Radnóti Miklós ez a költő. Látásból már ismertük egymást... Azért mégsem volt ő egy a sok közül, mert kitűnt formás beszélőkészségével, különösen arcának intelligens kifejezésével. Valahogy megéreztük, hogy biztosan tanultabb ember, értelmiségi, tudós vagy művész.

A barakkban emeletes ágyak voltak, és vagy negyvenen laktunk benne. Én az ajtótól jobbfelé a második ágy emeletén voltam, Radnóti a bejáratnál balra, majdnem a végén, de szintén az emeleten. Azért volt jobb az emeleti ágy, mert az ablakhoz közel voltunk, ott mégis, abban a fülledt és bűzös levegőben, hozzánk jutott egy kis friss levegő.

Amikor alkalom kínálkozott rá, négy szemkört, megkérdeztem tőle: — Te biztosan elvtárs vagy? S mondtam neki rögtön, hogy én a VI/2 szociáldemokrata körzetben voltam tag. S ő biztosan ismeri Justus Pált, a Szalmás-körust és a többieket... Mondta, hogy persze, hogy ismeri őket: — Már tárgyaltam is Piroskával, hogy megzenésítve előadják egy-két versemet...

Emlékszem arra is, hogy bár a frontról jó hírek jöttek, Radnótinak mégis peszsimista hangulata volt. Mert az volt a helyzet, hogy akik Zsagovicába jártak vételesen élelmet a Todt-szervezettel, mindig vittek magukkal muszosokat is. Ott, Zsagovicán, lepéznelték a keretet, s a vendéglős megengedte nekik, hogy az angol rádiót, a moszkvai rádiót, vagy a Kossuth-adót meghallgathassák. Minden vételezés után így kerültek jó hírek a barakkokba, a szovjet csapatok előnyomulásáról.

Szeptember lehetett, amikor a Lakatos-kormány parancsot adott ki, amelyben hazarendelte Borból is a munkaszolgálatosokat. Ezt a parancsot Marányi alezredes egy-két hétig még a fiókjában tartotta, s csak azután intézkedett.

Előbb Borba kerültünk, majd különféle kétségek között vártuk a parancsot: mi lesz tovább? Akkor már napirenden volt, hogy szovjet repülők szálltak át fölöttünk, közeledett a front. S mivel mindenki úgy sem mehetett egyszerre, elhatároztam: mindent elkövetek, hogy a visszamaradókhöz osszanak be. Mert mindenki igyekezett. Úgy gondolták, hazafelé indul a menet. Ma már tudjuk, hogy halálmenet volt.

Radnótit is megpróbáltam rávenni: maradjon. Ő ezt mondta: — Az ember nem tudhatja most, hogy mi a jó: menni vagy maradni. Vagy mint Hamlet mondja, lenni vagy nem lenni...

Mégis elment. Elbúcsúztunk, felírtuk egymás címét, hogy aki előbb ér haza, felkereshesse a másik hozzátartozóját.

Én maradtam, vagy két hét múlva indultunk tovább. Egy éjszaka még lágerben aludtunk, reggel nagy lövöldözésre ébredtünk. A partizánok körülfogtak bennünket, s kiszabadítottak. Nagyon sok magyar volt közöttük. Mert akik meg tudtak szökni a táborból, mind a partizánokhoz csatlakoztak. Magyarország messze volt s a partizánoknál volt a legbiztonságosabb. De akiket elfogtak szökésük után, visszahozták őket Borba. Mind kivégezték őket. Ott is vannak eltemetve.